

**ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

На правах рукопису

МИРОНЧУК Наталія Миколаївна

УДК 37.06: 371.4

**ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МІЖСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН
СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**

13.00.07 – теорія та методика виховання

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
**ЛЕВКІВСЬКИЙ Михайло
Васильович,**
доктор педагогічних наук,
професор

Житомир – 2007

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МІЖСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ	11
1.1. Культура міжособистісних взаємин як педагогічна проблема.....	12
1.2. Історико-педагогічні підходи до виховання культури взаємин школярів у вітчизняній і зарубіжній педагогіці.....	30
1.3. Змістова структура культури міжособистісних взаємин старших підлітків	51
1.4. Характеристика особливостей взаємин старших підлітків із однолітками та дорослими у позаурочний час	66
Висновки до першого розділу.....	77
РОЗДІЛ 2. МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МІЖСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	79
2.1. Критерії, показники і рівні сформованості культури взаємин школярів.....	80
2.2. Аналіз стану виховання культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності.....	90
2.3. Розробка й упровадження моделі формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності як ефективної педагогічної умови виховного впливу на школярів.....	120
2.4. Оцінка ефективності організаційно-методичного комплексу забезпечення формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків.....	150
Висновки до другого розділу.....	177
ВИСНОВКИ	180
ДОДАТКИ	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	232

ВСТУП

Актуальність теми. Процеси демократизації й гуманізації в українському суспільстві, інтеграція у Європейське і світове співтовариство потребують зміни пріоритетів виховання сучасного школяра. Зростання кількості різноманітних соціальних контактів, у які вступає особистість, вимагає сформованості у неї моральних знань, умінь і навичок культури взаємин, розвитку відповідних ділових і особистісних якостей.

У „Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті”, „Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти”, „Державній національній програмі „Освіта”, Конвенції ООН „Про права дитини” підкреслюється необхідність створення умов для розвитку і самореалізації кожної людини, виховання у дітей та молоді здатності протидіяти проявам бездуховності, формування умінь міжособистісного спілкування та високої культури взаємин.

Актуальність представленого дослідження зумовлена необхідністю розробки й упровадження у виховний процес загальноосвітньої школи змістовних і адекватних викликам часу інноваційних технологій формування культури міжособистісних взаємин у старших підлітків, а також існуючими суперечностями: між потребою суспільства у високорозвинених, комунікабельних, творчих, із високим рівнем культури, особистостях, здатних реалізувати себе у будь-якій сфері ділових взаємин, і недостатнім рівнем розробки теоретичних аспектів культури взаємин; між вимогами сучасного суспільства щодо вияву особистістю культури взаємин у діловій і особистій сфері й відсутністю у старших підлітків знань і умінь міжособистісної взаємодії; між потребою школярів цієї вікової категорії у позитивних, змістовних взаєминах із однолітками і труднощами у виборі ними адекватної поведінки.

У вирішенні цих суперечностей істотну роль відіграє позаурочна діяльність, орієнтована на розширення і поглиблення знань, умінь і навичок школярів, розвиток їхньої самостійності, індивідуальних здібностей, задоволення інтересів та налагодження позитивних взаємин з однолітками. Однак вивчення виховного процесу загальноосвітньої школи вказує на традиційність змісту й організації

позаурочної діяльності старших підлітків: відсутність або епізодичність форм роботи, які спонукають школярів до активно-творчої діяльності, сприяють задоволенню їхньої потреби в спілкуванні, у взаємодії; орієнтація діяльності вихованців на результат, а не на зміст взаємин, на зовнішній аспект, а не на активізацію внутрішніх сил особистості; репродуктивний характер діяльності, позбавлений пізнавальної й особистісно розвивальної основи.

Науковий доробок сучасних зарубіжних і вітчизняних учених щодо проблеми культури взаємин вміщує дослідження ролі даного феномену в досягненні особистістю успіху в діловій і особистісній сферах (П. Вацлавік, Р. Вердебер, В. Вілмот, Є. Головаха, Н. Джой, Є. Мелібруда, М. Ніколс, А. Піз, С. Хібелс, К. Хоган, Г. Чайка); з'ясування сутності та змістових аспектів культури взаємин (Л. Бутенко, Л. Винославська, Л. Волченко, Г. Горак, М. Горлач, В. Грехнев, П. Козловський, В. Куніцина, М. Левківський, В. Малахов, О. Назаренко, С. Сарновська, Л. Сохань); вивчення особливостей міжособистісних взаємин підлітків (В. Белкіна, І. Булах, О. Киричук, Я. Коломинський, М. Красовицький, А. Мудрик, А. Реан, В. Ролінський, О. Товбаз, Д. Фельдштейн); дослідження емоційної основи і мотивів взаємин підлітків (І. Бех, Л. Божович, Т. Кириленко, В. Семиченко, В. Лабунська); виховання етики взаємин і культури спілкування підлітків (В. Білоусова, І. Мачуська, І. Романишин, В. Штифурак, Н. Щуркова); з'ясування ролі вчителя у вихованні позитивних взаємин школярів (І. Дубровіна, Ю. Костюшко, В. Лозовцева, О. Поєнко, М. Рібакова, Л. Фрідман).

В історико-педагогічних джерелах простежується ідея виховання у дітей культури взаємин на основі поваги, людинолюбства, ціннісного ставлення до інших (Аристотель, М. Аврелій, П. Верджеріо, Г. Ващенко, Б. Грінченко, О. Духнович, К. Єльніцький, Я. Коменський, Дж. Локк, А. Макаренко, І. Огієнко, Ф. Рабле, Є. Славинецький, В. Сухомлинський, С. Френе).

Істотне значення для нашого дослідження мають праці, в яких розкриваються зміст, форми і методи організації виховної позаурочної діяльності школярів (В. Білоусова, В. Воронов, І. Кравченко, В. Оржеховська, О. Столяренко, Н. Хамська). Заслуговують на увагу дослідження, спрямовані на вивчення і

формування культури взаємин у дітей різних категорій: виховання культури взаємин батьків і молодших школярів (І. Сіданіч), культури взаємин між представниками різних статей (С. Вихор, І. Мачуська, І. Мезеря); культури спілкування старших підлітків (В. Штифурак).

Попри те відзначимо, що наукових досліджень, які б розкривали сутність і зміст формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності, немає. Отже, соціальна значущість, практична необхідність підвищення культури взаємин у підлітковому середовищі, а також недостатня теоретична і методична розробленість даної проблеми й визначили вибір теми нашого дисертаційного дослідження: *„Формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності”*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації входить до наукової комплексної програми кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка „Формування професійної майстерності майбутнього вчителя в умовах освітньої інтеграції”. Тему дослідження затверджено на засіданні вченої ради Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 4 від 28.11.2003 р.) та узгоджено у Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 1 від 27.01.2004 р.).

Об'єкт дослідження – процес виховання старших підлітків у позаурочній діяльності.

Предмет дослідження – змістово-методичні засади формування у старших підлітків культури міжособистісних взаємин у позаурочній діяльності.

Мета дослідження полягає у визначенні, науковому обґрунтуванні й експериментальній перевірці ефективності змісту, форм і методів формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності.

Гіпотеза полягає у припущенні, що формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків набуде ефективності, якщо:

– у процесі організації позаурочної діяльності забезпечуватиметься розвиток у старших підлітків когнітивної, емоційно-мотиваційної, діяльнісно-практичної,

регулятивної сфер, що полягає в засвоєнні, розумінні на рівні переконання важливості набуття та використання знань і вмінь культури взаємин для успішної життєдіяльності у соціумі;

– збагачуватиметься морально-етичний зміст позаурочної діяльності у загальноосвітній школі, який сприятиме реалізації соціально цінних потреб особистості старшого підлітка й забезпечуватиме розширення сфери його взаємодій у позаурочний час;

– методика виховання культури взаємин старших підлітків спиратиметься на врахування їх психологічних особливостей, особистісного досвіду, специфіки міжособистісних взаємин у шкільному колективі та включатиме теоретико-методичну підготовку вчителів і батьків як чинника ефективної виховної взаємодії з дітьми.

Відповідно до мети та гіпотези поставлено такі **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретичний аналіз сутності та змісту формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків на різних етапах розвитку педагогічної науки.

2. Розкрити структуру поняття „культура міжособистісних взаємин старших підлітків” як системи взаємопов’язаних і взаємозумовлюючих компонентів та з’ясувати особливості взаємин старших підлітків із однолітками і дорослими у позаурочний час.

3. Визначити критерії, показники і рівні сформованості культури міжособистісних взаємин старших підлітків та виявити сучасний стан її виховання в школярів у позаурочній діяльності.

4. Розробити та впровадити модель формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності, експериментально перевірити її ефективність.

5. Підготувати методичні рекомендації для вчителів із формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності.

Методологічною основою дослідження є положення філософської науки про культуру як важливий засіб цілісного формування людської особистості; про

взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних чинників у процесі формування особистості, її активну позицію щодо власного удосконалення; про механізм трансформації загальнолюдських цінностей в особисті надбання.

Теоретичну основу дослідження становлять: наукові положення про закономірності розвитку дітей підліткового віку (І. Бех, Л. Божович, І. Булах, Л. Долинська, І. Дубровіна, О. Реан, В. Сухомлинський, Д. Фельдштейн); про особливості міжособистісних взаємин підлітків (Ю. Гільбух, М. Боришевський, Я. Коломинський, М. Красовицький, А. Мудрик, Л. Фрідман); вчення про закономірності виховного процесу (І. Бех, А. Бойко, О. Киричук, М. Левківський, Л. Лузіна, І. Харламов); наукові висновки про роль спеціально організованої діяльності й спілкування у розвитку особистості школяра (В. Білоусова, О. Бодальов, С. Карпенчук, В. М'ясищев, Н. Хамська, Н. Щуркова); Концепція виховання дітей та молоді в національній системі освіти; Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Конвенція ООН „Про права дитини”, нормативні документи Міністерства освіти і науки України.

З метою розв'язання поставлених у дослідженні завдань і перевірки гіпотези було застосовано комплекс **методів дослідження**:

– теоретичні: аналіз філософської, соціологічної, психолого-педагогічної літератури, нормативних документів, контент-аналіз базових понять, синтез, порівняння, систематизація, моделювання, узагальнення, що дало змогу розкрити стан розробки проблеми дослідження, її актуальність, уточнити зміст і структуру поняття „культура міжособистісних взаємин старших підлітків”; системно-структурний, порівняльний аналіз для визначення експериментальної моделі формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності;

– емпіричні: анкетування, бесіди зі старшими підлітками, вчителями, тестування, пряме і непряме спостереження за поведінкою школярів, організацією їх позаурочної діяльності, виховним процесом школи, метод узагальнення незалежних характеристик, самооцінювання застосовувалися з метою вивчення рівнів сформованості у старших підлітків культури міжособистісних взаємин та

обґрунтування висновків про доцільність оптимізації їх позаурочної діяльності задля підвищення рівня їх культури у міжособистісній взаємодії;

– експериментальні (констатувальний, формувальний експеримент) використовувалися з метою моделювання і перевірки ефективності обґрунтованих теоретичних положень щодо формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків; математичної статистики (статистичний і математичний методи, аналіз і синтез) застосовувалися для опрацювання отриманих даних і встановлення кількісних залежностей між досліджуваними явищами і процесами.

Експериментальна база дослідження. Експериментальні дослідження проводилися на базі загальноосвітніх шкіл № 3, 5, 10, 12, 28, гуманітарної гімназії № 23 м. Житомира, Брусилівської, Лазарівської, Хомутецької, Краснопільської загальноосвітніх шкіл Житомирської області. На різних етапах дослідження в експериментальній роботі брало участь 538 старших підлітків, 106 батьків, 47 учителів та 69 студентів педагогічних ВНЗ.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше* науково *обґрунтовано* модель формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності, визначено зміст, узагальнено й проаналізовано форми і методи виховання культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності, що забезпечило вдосконалення змісту й організації позаурочного виховного процесу школи;

уточнено дефініцію „культура міжособистісних взаємин старших підлітків”, що поглибило наукові уявлення про сутнісні характеристики її прояву в міжособистісних взаєминах як інтегрального новоутворення школярів; *виділено* критерії (повнота, глибина осмислення і міцність знань; зміст, спрямованість і стійкість мотивів, характер емоцій; ступінь розвитку вмінь і навичок поведінки, їх стійкість; ступінь розвитку саморегуляції й контролю поведінки) для визначення рівнів сформованості культури міжособистісних взаємин старших підлітків (активно-творчого, рефлексивно-пасивного, ситуативного і негативно-активного);

подальшого розвитку набули питання обґрунтування структури культури міжособистісних взаємин, як системи взаємопов'язаних компонентів – когнітивного, емоційно-мотиваційного, діяльнісно-практичного і регулятивного.

Практичне значення одержаних результатів полягає в узагальненні практичного досвіду загальноосвітніх навчальних закладів із формування в позаурочній діяльності культури міжособистісних взаємин у школярів старшого підліткового віку, в розробці та апробації моделі формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності, в упровадженні у практику роботи загальноосвітніх шкіл факультативного курсу для учнів 8-9 класів „Культура взаємин”, семінару-практикуму для вчителів „Оптимізація міжособистісних взаємин у підлітковому колективі”, педагогічного практикуму для батьків „Батьки і дитина: гармонізація взаємин”, а також спецкурсу для студентів „Підготовка майбутніх учителів до формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків”.

Матеріали дисертації можуть використовуватися для подальшого вдосконалення програм і посібників з морального виховання старших підлітків; у практиці роботи загальноосвітніх шкіл для проектування виховного процесу щодо поліпшення взаємин у підліткових колективах; для доповнення курсів із педагогіки, теорії й методики виховання для майбутніх педагогів; у системі підвищення кваліфікації вчителів, класних керівників, заступників директорів шкіл із виховної роботи в інститутах післядипломної педагогічної освіти; у практичній діяльності методичних служб управлінь освіти.

Наукові положення дисертаційного дослідження, основні висновки і методичні рекомендації впроваджено у навчальний процес Житомирського державного університету імені Івана Франка (довідка № 606 від 08.06.2007 р.), Краснопільської загальноосвітньої школи I-III ступенів імені В. Й. Развадовського (довідка № 54 від 03.04.2007 р.), Брусилівської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 2 імені Г. О. Готовчиця (довідка № 504/1 від 22.12.2006 р.), Лазарівської загальноосвітньої школи-сад I-III ступенів Брусилівського району Житомирської області (довідка № 321 від 22.12.2006 р.); загальноосвітньої школи

I-III ступенів № 3 м. Хмільника Вінницької області (довідка № 36 від 01.09.2007 р.).

Особистий внесок здобувача у статті „Підготовка студентів ВНЗ до виховної діяльності у загальноосвітній школі”, підготовленій у співавторстві з М. В. Левківським, полягає в теоретичному обґрунтуванні аспектів підготовки студентів вищих навчальних закладів до здійснення виховної діяльності в загальноосвітній школі, розробці й апробації спецкурсу „Підготовка майбутніх учителів до формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків”.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і результати дослідження доповідалися автором та обговорювалися на Міжнародних науково-практичних конференціях: „Іван Огієнко і розвиток національної освіти, науки і культури” (Житомир, 2002), „Психолого-педагогічні та економічні проблеми гуманізації навчально-виховного процесу в закладах освіти” (Рівне, 2002); „Формування професійної майстерності вчителя в умовах ступеневої освіти” (Київ-Житомир, 2003); „Формування професійної компетентності вчителя в умовах Європейської інтеграції” (Київ-Житомир, 2005); „Чорнобильська катастрофа: 20 років потому (інтердисциплінарні аспекти)” (Житомир, 2006); Всеукраїнських науково-практичних конференціях „Сучасні тенденції та пріоритети виховання” (Київ, 2004), „Інноваційні технології виховання учнів і молоді у позанавчальний час” (Житомир, 2005); регіональних науково-практичних конференціях: „Магістратура: досвід, проблеми, прогнози” (Київ, 2002); „А. С. Макаренко і розвиток національної освіти” (Житомир, 2003); „Розвиток творчого потенціалу особистості в контексті педагогічної спадщини В. Сухомлинського” (Новоград-Волинський, 2004); на щорічних засіданнях кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка; на семінарах і методичних об’єднаннях класних керівників загальноосвітніх шкіл м. Житомира і Житомирської області.

Публікації. Основний зміст і результати дисертації висвітлено в 12 наукових працях, з яких 11 є одноосібними, 8 надруковано у фахових виданнях, затверджених ВАК України, а також 1 одноосібному методичному посібнику.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МІЖСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ

Нові пріоритети розвитку системи освіти потребують підвищення якості процесу виховання школярів у загальноосвітніх навчальних закладах. Завдання виховання мають скеровуватися на утвердження людини як найвищої цінності, розкриття її здібностей, розвиток її особистісних і ділових якостей, підвищення культури її взаємин із соціальним оточенням. Розв'язання поставленого завдання істотно залежить від належної організації процесу виховання школярів у позаурочний час: підвищення рівня знань, вмінь і навичок; розширення сфери їх діяльності, створення умов для самореалізації, розкриття кожним вихованцем своїх можливостей; забезпечення теоретичної та методичної підготовки учителів, підвищення рівня виховної майстерності батьків.

Розглядаючи у загальному аспекті розвиток учення про культуру людських взаємин, стверджуватимемо, що сучасні виховні системи ґрунтуються на узагальненні досвіду виховання в зарубіжній та вітчизняній історико-педагогічній науці. З огляду на це вважаємо за доцільне визначити основні ідеї щодо розвитку культури взаємин дітей, здійснити аналіз її змісту й характерних ознак, визначити форми, методи її виховання співвідносно до закономірностей функціонування кожної суспільної формації в конкретний історичний період.

Розробка системи формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків потребує аналізу наукової літератури з метою визначення сутності й змісту культури міжособистісних взаємин, виділення її структурних компонентів, виявлення чинників, які актуалізують розгляд даної проблеми саме у старшому підлітковому віці. Таким чином, означені напрямки роботи ми вважаємо за доцільне розкрити нижче.

1.1. Культура міжособистісних взаємин як педагогічна проблема

Проблема культури людських взаємин є предметом розгляду широкого кола гуманітарних наук, зокрема філософії, соціології, етики, естетики, культурології, конфліктології, педагогіки, психології, соціоніки, які в центрі своєї уваги ставлять людину, розвиток її здатності до встановлення й удосконалення соціальних контактів, вироблення пластичності й гнучкості у взаємодії як для оптимізації взаємин і встановлення позитивного соціально-психологічного клімату в малих колективах, так і для вирішення питань загальносвітового масштабу.

З'ясування сутності культури міжособистісних взаємин потребує проведення категорійного аналізу основних понять дослідження: „відносини”, „взаємини”, „міжособистісні взаємини”, „взаємодія”, „спілкування”, „ставлення”, „культура”, „культура особистості”, „культура міжособистісних взаємин”, „старший підлітковий вік”, „культура міжособистісних взаємин старших підлітків”, „діяльність”, „позаурочна діяльність”, „формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків”.

Категорія „відносини” є однією з головних у психологічній і педагогічній науці. Вона виконує гносеологічну функцію при розробці проблем характеру, ціннісних орієнтацій, соціально-психологічного клімату в різних людських спільнотах, формування цілісної картини світу, гармонізації життєдіяльності дітей, пов'язаних із проявом суб'єктивних якостей людини [17, с. 27]. Вивчаючи людину з позиції її відносин, В. Білоусова доходить висновку, що відносини є чинником цілісного формування особистості. У результаті змістовних зв'язків особистості з оточуючою дійсністю й унаслідок впливів на неї середовища формуються її ціннісні орієнтації, які можна розглядати як особливий зміст її суб'єктивних відносин із зовнішнім світом.

Відносини характеризують зв'язки людини з різними сторонами об'єктивної дійсності, віддзеркалюють потреби, почуття, інтереси, переконання, мотиви, волю людей і проявляються в їх емоційних реакціях, настроях, у певних шаблонах дій [118]. Термін „відносини” є базовою категорією у „теорії відношень”

В. М'ясищева, якому належить класичне визначення даного поняття: *відносини* – цілісна система індивідуальних, вибіркових, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності, яка включає в себе ставлення людини до себе, до інших людей, до предметів зовнішнього світу [183, с. 16]. Отже, відносини є формою зв'язку індивіда з іншими людьми, який виникає у процесі спілкування, діяльності на будь-якому ґрунті.

Поняття „відносини” у зв'язку з вивченням проблем спілкування, контактів людини з людиною, їхньої взаємодії розглядаються В. Білоусовою, О. Бодальовим, А. Бойко, М. Каганом, В. Киричок, В. Куніциною, В. М'ясищевим [16-19; 22; 24; 107; 111; 137; 138; 183]. Учені наголошують на суб'єктності відносин, у основі яких лежить визнання самотності, самоцінності кожної людини. Суб'єкт-суб'єктні відносини, за твердженням А. Бойко, забезпечують перцептивне, когнітивне й емоційне відображення людьми одне одного й обов'язково повинні мати гуманний, рівноправний, морально-естетичний характер [24, с. 93].

Словник синонімів української мови [243] та Українсько-російський і російсько-український словник [262] ототожнюють поняття відносини, стосунки, взаємини, взаємовідносини. Однак у ряді наукових праць наголошується на необхідності розрізнення цих термінів. Ми притримуємося думки В. Білоусової, Т. Москвіної [17, с. 18; 179, с. 64], які розводять поняття „відносини” і взаємини” („взаємовідносини”), акцентуючи увагу на тому, що поняття „відносини” варто вживати тоді, коли йдеться про зв'язки особистості з суспільством, про процеси формування людини в колективі, про взаємодію вихователів і вихованців, про спрямованість тих чи інших людських зв'язків особистості, про дії, вчинки людей. Взаємини ж обов'язково передбачають взаємне ставлення людини до людини і є специфічною лише для людини як суб'єкта практики властивістю.

Поняття „взаємовідносини” тлумачиться як зустрічні інтегровані відносини людей, які виявляються у групових ефектах співробітництва, змагання, згуртованості, сумісності, дружби, взаємодопомоги, а також у якостях особистості, які характеризують психологічні особливості спілкування людини

(комунікабельність, привабливість, агресивність) [118, с. 65-66]. Взаємовідносини (взаємини) людей формуються у спільній життєдіяльності в процесі спілкування через міжособистісне відображення і під впливом відносин, які склалися у суспільстві [138, с. 144].

Взаємини – це суб'єктивно пережиті зв'язки і стосунки між людьми. Вони постають як система міжособистісних настанов, орієнтацій, очікувань, зумовлених змістом спільної діяльності людей і їхнього спілкування. Взаєминам властивий феномен вибірковості, який обумовлюється потребами людини і віддзеркалюється у її ставленнях до інших [53, с. 32]. Зокрема Я. Коломинський тлумачить їх як „особистісно значуще образне, емоційне та інтелектуальне відображення людьми один одного, яке є вираженням їх внутрішнього стану” [227, с. 110]. За О. Товбаз, на успішність спілкування між людьми впливає сприйняття суб'єктами взаємин одне одного [257, с. 3]. У цьому зв'язку можна стверджувати, що характер взаємин у групі залежить від ставлень, певних реакцій членів групи, викликаних особливостями поведінки інших у колективі, результатами їх діяльності.

В. Куніцина, В. Панфьоров зазначають, що взаємини людини з людиною є продуктом взаємодії, взаємозв'язку, взаємоспрямування, взаємовпливу, взаємопізнання, взаємовираження, взаємоставлення суб'єктів взаємин [138, с. 144]. Тому *міжособистісний* соціально-психологічний аспект є неодмінною особливістю взаємин.

Терміном „міжособистісні” Т. Шибутані, В. Куніцина, Н. Казарінова позначають взаємні орієнтації, які розвиваються і кристалізуються в індивідів, що знаходяться у тривалому контакті [137; 281, с. 274;]. На думку О. Киричука, *міжособистісні взаємини* – це прояви ставлення однієї людини до іншої: почуття симпатії чи антипатії, позитивної оцінки чи неприязні, солідарності чи антагонізму [112, с. 137]. В їх основі лежать різноманітні емоційні стани суб'єктів взаємин, їхні психологічні особливості, міжособистісні установки й очікування, які визначають зміст спільної діяльності [244, с. 70]. Таким чином, міжособистісні взаємини є суб'єктивними, мають двосторонній характер, є віддзеркаленням

внутрішнього світу особистості й характеризуються проявом особистісних рис суб'єктів взаємин.

Взаємини людей складаються у діяльній взаємодії індивідів. *Взаємодія* індивідів може розглядатися як сукупність способів, які застосовуються людиною для досягнення певних цілей – розв'язання практичних завдань чи реалізації цінностей [126; 182, с. 140; 245, с. 25-26; 282, с. 49].

А. Мудрик тлумачить поняття „взаємодія” як діалог вихователів і вихованців, а також вихованців між собою, зміст, характер і виховуюча ефективність якого визначаються тим, які особистості в ньому беруть участь, наскільки вони почуваються особистостями і бачать особистість у кожному суб'єктові спілкування [182, с. 112]. Н. Казарінова взаємодію між людьми називає особистісно орієнтованим спілкуванням, яке передбачає визнання кожним її суб'єктом незамінності, унікальності, неповторності іншого суб'єкта, врахування особливостей його емоційного стану, самооцінки, особистісних характеристик [137, с. 12]. Вибір потрібної манери поведінки і форми звернення до суб'єкта взаємодії потребує вміння орієнтуватися у ситуації, розуміти контекст, у якому відбувається міжособистісна взаємодія.

Міжособистісні взаємини розкриваються у *спілкуванні* індивідів. Спілкування розглядається вченими як форма виявлення і спосіб реалізації взаємин між індивідами [1, с. 167; 22, с. 25; 107; 121, с. 7; 183; 277, с. 20]. На думку О. Бодальова, спілкування є обов'язковою умовою і необхідною передумовою розвитку в людини якостей, які роблять її здатною жити серед інших людей, співіснувати з ними. Такими, як вважає вчений, є: вміння розбиратися в інших людях і правильно оцінювати їх психологію; здатність адекватно емоційно відгукуватися на їхню поведінку і стан; уміння обирати спосіб звертання з урахуванням особливостей суб'єктів спілкування [22, с. 81]. Етичне спілкування, як зазначають зарубіжні вчені Р. Вевер, Д. Джонсон, С. Мосс, Ст. Тубс, С. Хібелс, допомагає досягти успіху і визнання в особистій і діловій сферах, сприяє кар'єрному зростанню, підтриманню й удосконаленню міжособистісних взаємин людей [289; 290, с. 24-25; 291, с. 20].

За своїм змістом міжособистісні взаємини є суб'єктивними *ставленнями* індивідів. Вони визначаються суб'єктивним досвідом людини і включають дії, переживання; розкривають цінність особистості; є своєрідною реакцією на предмет, явище, дію і постають як суб'єктивна позиція щодо них [42, с. 5; 49; 97, с. 42; 193, с. 33; 272, с. 297-298; 273]. В основі формування суб'єктивного ставлення людини є переживання нею значимості тих чи інших об'єктів, які пов'язані із задоволенням її потреб (у даному випадку – потреб у спілкуванні, в емоційному контакті з іншими).

Ставлення суб'єктів взаємин можуть виявлятися у формі оцінки, ціннісних суджень щодо поведінки чи позиції іншої людини. У шкільному колективі моральні ставлення – це ставлення взаємодопомоги, взаємоповаги, взаємної вимогливості. Вони постають як сплав етичних знань, моральних почуттів, морального досвіду і практичної дії, які стійко виявляються у найрізноманітніших життєвих ситуаціях, в усіх сферах життя школярів [141; 183; 284]. В. Вілмот називає взаємоставлення суб'єктів взаємин особистою мінікультурою, яка визначає ефективність взаємин [292, с. 4].

Опосередковано через ставлення до інших людей встановлюється у людини і ставлення до самої себе, інакше кажучи, ставлення до оточуючих віддзеркалює ставлення людини до самої себе [42, с. 5; 232, с. 30]. С. Рубінштейн, А. Мудрик наголошують, що ставлення до себе передбачають такі характерологічні властивості: самовладання, почуття власної гідності, скромність, самооцінка, впевненість у собі, любов до себе, гордість, амбіційність [180, с. 16; 232, с. 230]. Отже, людські ставлення включають у себе цілий комплекс оцінок, дій, почуттів, особистісних рис, вольові зусилля.

Закріплене у поведінці людини звичне ставлення, яке характеризується стійкістю дій людини у будь-яких умовах, є особистісною якістю, педагогічний підхід до виховання якої передбачає формування в учнів потреби у виробленні тієї чи іншої якості; включення їх в активну пізнавальну діяльність із оволодіння знаннями про сутність, способи прояву явища, яке формується, і вироблення відповідних почуттів, поглядів, переконань; практичне формування умінь,

навичок, звичок поведінки; розвиток здібностей до прояву вольових зусиль щодо дотримання норм поведінки [272, с. 298-299]. За І. Бехом, дійовим чинником формування етичних ставлень вихованця до інших і до самого себе є позитивно сформований у нього образ світу людей, де панують відповідні суспільні норми і вимоги, на які слід орієнтуватися у своїй життєдіяльності [12, с. 11-12].

Беручи до уваги вище вказане, зазначимо, що у позитивному ставленні до іншої людини, у визнанні її цінності, неповторності, поваги її індивідуальності, особистого простору, в здатності будувати ефективні взаємини виявляється рівень етичної зрілості кожної особистості, рівень її культури.

Проблема *культури* як феномену суспільного життя, що розкриває особливості поведінки, свідомості, діяльності людей, вивчається у філософії, соціології, історії, етиці, педагогіці, психології. Кожна із наук розглядає різні її аспекти відповідно до предмету свого дослідження. Важливими, на наш погляд, є думки науковців, які в культурі вбачають шлях до людського благополуччя, удосконалення взаємин людей, розвитку особистості, ствердження її самоцінності [46; 57; 156; 173].

Феномен культури – явище багатофункціональне, багатозначне, воно пронизує усі сфери життєдіяльності суспільства. Спираючись на дослідження в галузі культури, зазначимо, що даний феномен може бути представлений як такий, що забезпечує емоційно-позитивні взаємини між людьми: виступає як якісна характеристика окремих індивідів, як спосіб життєдіяльності людини, як комплекс регулятивів: цінностей, зразків поведінки, моральних спонук тощо [72; 169, с. 128; 174, с. 21-22; 210, с. 104; 265; 266].

За усієї кількості різноманітних підходів до визначення сутності культури відзначимо її людинотворче значення. Діяльно освоюючи світ культури, людина творить себе як особистість і водночас здатна збагачувати сам світ культури. Без людини, без її суспільно-особистісних зв'язків, відносин, практичної й творчої діяльності не може бути культури. Разом із тим, культура стає істинною тоді, коли входить у життя, у звички особистості, виявляється у всій сукупності її соціальної діяльності, у практиці повсякденної поведінки [80, с. 34; 265, с. 593].

За твердженнями Г. Горака, М. Горлача, діяння індивіда у культурі здійснюється у взаєминах із іншими людьми і є самоствердженням, самопородженням, самоздійсненням особи. У процесі суспільної практики, діяльності утворюються всі якості й властивості людини, формуються її взаємини з іншими [57, с. 215; 265]. Таким чином, призначення культури – формування культурної особистості, здатної у процесі практичної діяльності обирати цінності й норми, які регулюють усі сфери її життя, і, зокрема, сферу її взаємин із іншими людьми.

Поняття „культура” часто вживається на позначення рівня вихованості й освіченості людини, рівня оволодіння нею тією чи іншою сферою знання або діяльності [39]. У даному зв'язку поняття „культура” включає певні якості людини, спосіб її поведінки, ставлення до інших людей, до діяльності.

За В. Грехневим, культура втілює стиль мислення і поведінки людини, вона характеризує людську освіченість – ширину і глибину знань людини; її вихованість, інтелігентність – уміння чітко висловити свою думку, уважно вислухати, зробити правильний зустрічний рух, тримати себе з гідністю й відповідно до обставин [62, с. 9]. Сучасний польський дослідник П. Козловський культурою називає все те, що стосується дій людини, її думок, мовлення, взаємин із іншими людьми. При цьому форми і царини культури можуть бути більш або менш розвиненими, мати певний рівень, однак „усе, що людина робить із собою та зі своїм світом, усе, що вона при цьому думає і говорить, може бути культивованим” [253, с. 224]. Таке культивування передбачає виховання у людини уважності, чуйності, здатності враховувати інтереси інших при прийнятті важливих рішень [253, с. 187].

Культура особистості – це суттєвий аспект розуміння культури. Дане поняття є цілісним утворенням, визначається глибиною, широтою і ступенем засвоєння особистістю загальнолюдських надбань матеріальної й духовної культури, перетворенням їх на свій внутрішній і духовний світ, умінням застосовувати їх у діяльності, в спілкуванні, у взаєминах із іншими людьми [30, с. 41-42; 156, с. 445; 216].

На думку латвійського дослідника Л. Гудайтіте, культура людини проявляється у прагненні до позитивних взаємин із оточуючими, постає як своєрідна емоційна відвертість, готовність бути співпричетним до почуттів, станів іншої людини, співпереживати їй. Такі взаємини вимагають здатності проникати у внутрішній світ іншої особистості й передбачають уміння більш критично оцінювати себе. Вони розвивають самопізнання, самооцінку, повагу до себе й до інших, оптимізм [67, с. 230-231].

Таким чином, *культура міжособистісних взаємин* містить певну сукупність моральних знань, ціннісних уявлень у сфері норм, принципів, правил взаємин, практичних умінь і навичок, застосування яких у міжособистісних взаєминах сприяє взаєморозумінню, емоційному благополуччю, забезпечує ефективне розв'язання завдань спілкування.

У науковій літературі проблема культури міжособистісних взаємин на сьогодні не достатньо досліджена. Вона є об'єктом постійних пошуків учених щодо засобів вивчення та інтерпретації взаємин між людьми, з'ясування сутності культури міжособистісних взаємин, творчого пошуку шляхів поліпшення людських взаємин. Так у *філософії* культура взаємин розглядається в аспекті філософії існування-комунікації, міжособистісних контактів, взаємозв'язку „Я-Інший” (Є. Андрос, М. Бахтін, М. Бубер, Х. Гадамер, М. Горлач, Л. Губерський, І. Кант, Т. Парсонс, П. Рікер, С. Сарновська, В. Табачковський, Н. Хамітов), які тісно переплітаються з проблемою добра і зла, моральності й аморальності [48; 59, с. 30-32; 108, с. 398-434; 156, с. 238; 229, с. 232; 236; 267, с. 158-177, 235, 256]. Філософи називають взаємозв'язок із іншим, прагнення до іншого однією з рушійних сил розвою людства, умовою самоствердження і самовизначення особистості. При цьому наголошується, що людина повинна „стверджувати своє „Я” не за рахунок „Іншого”, а визнаючи його якісну своєрідність, виявляючи зацікавленість у цій своєрідності, творити не тільки свій персональний Універсум, але й міжперсональний Мультиверсум, де кожний „голос” є самоцінним ...” [267, с. 176].

Досліджуючи феномен діалогового спілкування, сучасна дослідниця О. Назаренко робить висновок, що співбуття людини з іншими людьми має ґрунтуватися на діалогічній взаємодії, морально-етичними засадами якої є любов, співчуття, відкритість іншому, розуміння, толерантність, прощення, повага, ненасильство [184]. Таким чином, гуманний характер учинків людини визначається рівнем сформованості у неї потреби ставитися до іншого як до цінності.

Етичні аспекти людських взаємин у *соціології* (Е. Берн, А. Кемпінський, І. Кон, Ч. Кулі, Р. Лінтон, М. Лукашевич, Д. Мід, В. Циба) розглядаються у рамках соціалізації, в процесі якої відбувається адаптація індивідів у соціокультурному середовищі, засвоєння ними суспільних цінностей і норм поведінки, формування готовності до виконання очікуваних від них суспільством соціальних ролей [71, с. 59; 144, с. 31; 154, с. 57; 210, с. 47-48]. Культура взаємин тут представлена як об'єктивна якість, яка формується у результаті соціальної взаємодії з іншими людьми й навчання у процесі цієї взаємодії оцінювати себе з позиції інших, або ж як необхідний спосіб рольової поведінки.

Кожна роль передбачає цілий комплекс обов'язків, правил, норм поведінки, які складають основу людських взаємин. Зокрема, взаємини людей вимагають маскування власних почуттів, бажань, думок, вибору способів поведінки у межах своєї соціальної ролі й відповідно до етичних норм. У соціологічному плані таке маскування грає позитивну роль, у той час як, з погляду психології, має суттєві негативні моменти. Воно може як стабілізувати розвиток індивіда, так і гальмувати його [190; 282, с. 53]. Очевидно, виконання певних ролей вимагає особистісного прийняття покладених на людину функцій, вироблення позитивного ставлення до норм і правил взаємин, узгодження власних бажань із соціально очікуваними.

Таким чином, через соціалізацію відбувається успадкування і перетворення соціального досвіду взаємин у власні установки, орієнтації, навички, уміння. Однак людська поведінка не обумовлюється лише її становищем у системі суспільних відносин і тією соціальною роллю, яку вона виконує. Дії людини у

взаєминах із іншими залежать від індивідуальних особливостей суб'єктів взаємин, їх почуттів, симпатій і вимагають від неї знання певних етичних норм, правил і вмінь етичної взаємодії.

В *етиці* (Т. Аболіна, Л. Волченко, М. Горлач, В. Єфименко, В. Малахов, М. Ночевник) проблема міжособистісних взаємин реалізується за допомогою аналізу моральності людини, тобто відповідності її дій моральному добру [46, с. 48; 58, с. 408; 85, с. 192; 159; 195]. Моральне добро, як зазначає М. Горлач, – це гармонія суспільства й особистості, єдність прагнень усіх людей і кожного зокрема, це задоволення бажань усякої людини, але оскільки вони можуть не співпадати, то у взаєминах слід обирати правильні, хороші бажання, ті, які відповідають інтересам інших людей [58, с. 517]. Таким чином, моральне добро, реалізоване у людських взаєминах, учинках конкретної людини, свідчить про рівень її культури.

Взаємини в етиці розглядаються у двох формах свого вираження: „особовому” й „безособовому” спілкуванні [85]. „Безособові” людські взаємини регулюються етикетом, стандартизуючи поведінку суб'єктів взаємин у типових ситуаціях. Етикетні приписи реалізуються у поведінці, манерах, емоційних реакціях і свідчать про ввічливість, тактовність, доброзичливість, чуйність, делікатність, готовність до дійової допомоги у взаєминах [16-18; 100, с. 68; 115, с. 33; 136; 159; 195, с. 94-123; 286].

На відміну від етикетної регуляції „безособового” спілкування, міжособистісне, або „особове”, не задовольняється лише зовнішньою, формальною регуляцією. Міжособистісне спілкування являє собою „практичну форму існування самої моральності, розкриває весь набір моральних спонук: від потреби стверджувати людське в людині, творити добро, давати щастя іншому до споживацького, речового ставлення до іншого” [85, с. 194].

Моральної цінності набувають такі взаємини, які інтегрують у собі зовнішній атрибут взаємин (етикет) і внутрішню моральність особистості [9, с. 244; 46; 56; 172]. За словами Л. Волченко, головне значення етикету полягає в тому, щоб „сприяти найбільш адекватному вираженню глибинних моральних почуттів

людини, пробуджувати в неї рефлексію, забезпечувати психологічний комфорт спілкування, викликати відповідну доброзичливість і ввічливість” [46, с. 4].

Показником індивідуально-особистісних характеристик людини, її ставлень до інших, культури її взаємин із іншими є *вербальне і невербальне мовлення* [40; 71; 142; 143]. Учені Р. Вердербер, А. Гарнер, Н. Джой, А. Піз, розглядаючи аспекти мовної поведінки у ситуації взаємодії, визначають характеристики, які сприяють ефективним взаєминам: чітке, зрозуміле, багате мовлення, виключення із мови вульгаризмів, образливих слів, відсутність у мові грубих слів, малозрозумілих зворотів [40, с. 70; 74, с. 132; 195, с. 95; 213].

Відзеркаленням істинного ставлення людини до подій та інших суб’єктів взаємин є також зовнішні прояви емоційних станів, властивостей характеру, темпераменту – міміка, жести, пози, дії й інші характеристики поведінки й образу людини. Тому людські взаємини обов’язково передбачають *культуру експресивної поведінки*. Як наголошує В. Лабунська, „гармонійність експресії, синхронність елементів міміки – це своєрідний візуальний знак істинного ставлення до іншої людини” [143, с. 23]. Експресивну поведінку особистості вчена представляє як поєднання індивідуальних і типових компонентів, де типові програми експресивної поведінки закріплені в культурних нормах поведінки у ситуації спілкування, а індивідуальні експресивні звички людини відбивають її емоційно-динамічні характеристики, властивості, характер. Співвіднесення названих компонентів у експресивній поведінці створює певний образ людини відповідно до очікувань інших і є необхідним для формування певної якості взаємин [143, с. 36].

Таким чином, поведінкові аспекти культури взаємин, як-от: дії, манери, емоційні реакції, форма і стиль спілкування, вербальне і невербальне мовлення – виступають як засіб прояву людиною її моральної сутності.

Прагнення людини до гармонізації взаємин із іншими передбачає поєднання у своїй поведінці етичного й естетичного. Тому людські взаємини в *естетиці* розглядаються у категоріях „прекрасного” і „потворного”. Прекрасними є такі дії, вчинки, мовлення людини, які відбивають високий ступінь утілення у взаєминах

принципу добра. Так, аналізуючи категорію „прекрасне”, Ю. Борєв відносить до неї мовлення людини, риси її характеру, етичні властивості поведінки [26, с. 60-61, 119]. Потворне і прекрасне – це протилежності, які, одначе, „тисячею переходів з’єднані одне з одним. Потворне відштовхує, прекрасне ж здатне викликати у нас насолоду одним своїм виглядом” [26, с. 112-113].

Проблемі естетизації людських взаємин приділяють увагу В. Багдонавічюс, І. Зязюн, М. Колесник, Л. Левчук, О. Семашко [9; 84; 119; 185], які стверджують, що висока морально-естетична культура має характеризувати і зумовлювати будь-які дії, вчинки людини. Саме така є втіленням естетичного і морального у людських взаєминах, утверджує гармонію істини, добра і краси.

Предметом естетичної оцінки постають риси характеру людини, дії, вчинки. Людська поведінка сприймається оточуючими не лише як форма прояву добра, але і як специфічне втілення краси. Вона є показником рівня естетичної культури людини, „одне із мірил тонкості її естетичного смаку” [9, с. 247]. Разом із тим, як стверджують учені, зовнішня виразність поведінки є засобом прояву людиною її внутрішньої сутності [9, с. 250; 84, с. 42; 119, с. 153]. Отже, можна стверджувати, що естетичний бік взаємин між людьми визначає міру їх людяності.

Виховання культури взаємин передбачає глибоке засвоєння морально-естетичних норм взаємин: поваги, товариськості, приязні; створення естетично і морально привабливих образів-зразків стилю поведінки. У цьому зв’язку вчені І. Зязюн, О. Семашко [185] пропонують комплекс форм, методів, засобів, і зокрема у сфері позаурочної діяльності, застосування яких сприятиме не лише естетичному розвитку особи, а й її моральному зростанню.

З огляду на вищесказане, підкреслимо, що етичне й естетичне в людських взаєминах тісно взаємопов’язані, а тому принцип побудови етичної взаємодії обов’язково має враховувати аспект прекрасного, позитивного у людських взаєминах, передбачати гармонійне поєднання добра і краси. Міжособистісні взаємини, вибудовані за таким принципом, сприяють людському благополуччю, взаєморозумінню, психологічному комфорту.

У *конфліктології* культура міжособистісних взаємин постає як „нормальне, природне, безконфліктне спілкування”, яке ґрунтується на взаємодопомозі, взаєморозумінні, справедливості й досягається ціною постійних зусиль, спрямованих на нейтралізацію і ліквідацію конфліктів у неосяжному просторі людських інтересів [7; 106, с. 30].

Одним із компонентів культури взаємин загалом учені Є. Головаха, О. Іванова, А. Ішмуратов, Л. Орбан-Лембрик, Н. Паніна, Л. Сохань, В. Шейнов [56; 101; 106, с. 15-18; 136; 202, с. 229-230; 280] називають сформованість у особистості культури розв’язання конфліктів. Дослідники наголошують, що дотримання особистістю культури взаємин є об’єктивною умовою попередження конфліктів, а також засобом ствердження її правоти у конфліктних ситуаціях, і відповідно – створює сприятливі умови для нормальної життєдіяльності особистості у колективі. При цьому Л. Сохань підкреслює, що свідченням такої культури є наявність знань про закономірності побудови міжособистісних взаємин і здатність особистості у конфліктних ситуаціях „іти не від себе, а від іншого, його внутрішнього світу, обставин і станів” [136, с. 126].

Конфліктною основою у взаєминах, на думку дослідників, виступають як внутрішні характеристики людини: комплекси, амбіції, незадоволені потреби, низьке самохвалення, схильність до зміни настрою, емоційна напруженість, так і зовнішні прояви поведінки, які ґрунтуються на відсутності знань, виховання [90, с. 198; 101, с. 10; 280].

Таким чином, у *конфліктології* культура взаємин пов’язується з умінням запобігати виникненню конфліктних ситуацій, здатністю перетворювати конфлікти у творчий процес, умінням конструктивно їх розв’язувати, що потребує знань про закономірності побудови міжособистісних взаємин, розуміння обставин, станів і внутрішнього світу іншої людини, вміння жити у злагоді з собою, сформованості навичок саморегуляції й самоконтролю у ситуаціях взаємодії.

Серед гуманітарних наук, спеціально орієнтованих на розкриття умов взаємин між людьми, є, зокрема, *соціоніка* – наука, яка вивчає типи особистості,

їх психологічні особливості, які певним чином, попри людську волю і добрі наміри, роблять взаємодію важкою. Соціоніка вивчає внутрішні чинники, які найбільш істотно впливають на якість взаємин, її розглядають як науку про людське взаєморозуміння [8].

У соціоніці особливості поведінки людей у міжособистісних взаєминах вивчають А. Аугустинавічюте, А. Афендик, В. Гуленко, В. Ляшкявічюс, В. Мегедь, Н. Медведєв, А. Молодцов, С. Небикова, А. Овчаров, А. Тихонов, В. Шлаїна й інші [8; 68; 165-168; 186; 256; 282].

Так В. Гуленко [68] розглядає сценарії типів інформаційного метаболізму, які віднесені до різних груп комунікації, зокрема питання психосексуальної сумісності, поведінки типів у спілкуванні. В. Мегедь, А. Овчаров [165-167] детально характеризують соціонічні типи особистості, визначають особливості їх поведінки у взаєминах із іншими, характер їх дій у суперечках і конфліктах, рівень самооцінки, ступінь саморегуляції; дають рекомендації щодо розвитку позитивних аспектів кожного типу. Соціонічні типи детермінують міжособистісну поведінку людини, однак завдяки інтелігентності й сформованості культури, як зазначає Н. Медведєв, її поведінка у конфліктних ситуаціях не набуває потворних форм [168, с. 27]. Дослідники також стверджують, що знання й урахування типів людини допоможе прогнозувати її взаємини з іншими людьми. Зокрема А. Молодцов, С. Небикова підкреслюють, що визначення соціонічного типу дає уявлення про характер і поведінку конкретної людини, а також особливості її взаємин із людьми з її оточення [176, с. 65; 186, с. 57].

Спираючись на вказане, резюмуємо, що формування культури людських взаємин потребує також урахування причин, які коріняться у людській природі суб'єктів взаємин, а саме – зважання на особливості взаємодії різних типів особистостей.

У сучасних вітчизняних і зарубіжних *психолого-педагогічних дослідженнях* (П. Вацлавік, К. Вердебер, Р. Вердебер, Р. Денні, Д. Джексон, Н. Джой, Р. Жибайтис, З. Зіглар, В. Киричок, І. Мачуська, І. Мезеря, М. Ніколс, А. Піз,

І. Сіданіч, І. Томан, К. Хоган, В. Черній) культура взаємин представлена як інтегральне утворення, яке покликане забезпечити оптимальну міжсуб'єктну взаємодію, співпрацю [35; 40; 73; 74; 87; 95; 111; 164, с. 45; 170; 171; 191; 213; 241, с. 30; 259; 274; 276]. Вона спрямована на створення позитивних соціально-психологічних умов для результативної діяльності у колективі, для встановлення продуктивних ділових і особистісних контактів. Культура взаємин розглядається як така, що має суб'єкт-суб'єктний характер, який полягає у рівності психологічних позицій, загальній гуманістичній спрямованості, взаємопроникненні суб'єктів взаємин у світ почуттів і переживань, готовності до прийняття думок, позицій суб'єкта взаємодії, а також співпраці з ним. (Узагальнена схема розуміння сутності поняття „культура взаємин” у гуманітарних науках подається у додатку А.)

Відносно школярів підліткового віку і старшокласників дослідники аналізують шляхи, форми й методи виховання культури людських взаємин, культури спілкування (В. Черній, В. Штифурак), культури гендерної взаємодії (С. Вихор, І. Мачуська, І. Мезеря), гуманних взаємин (В. Білоусова, І. Романишин), моральних якостей, поведінки (І. Кравченко, О. Столяренко, Н. Хамська) [17; 43; 128; 163; 170; 231; 248; 271; 276; 283]. Попри те зауважимо, що проблема формування культури міжособистісних взаємин у старших підлітків потребує визначення змісту, розробки форм, методів її виховання.

Підлітковий вік – це період розвитку дітей від 10-11 до 13-15 років, що відповідає сьогодні середньому шкільному вікові, тобто 5-9 класам загальноосвітньої школи. Умовно його прийнято поділяти на молодший (10-12 років) підлітковий вік, який є з'єднуючою ланкою між молодшим шкільним і власне підлітковим віком, та старший (12-15 років) підлітковий вік, який за своїми психологічними характеристиками більше наближений до ранньої юності. Вибір нами категорії „старших підлітків” (учнів 8-9 класів) зумовлений суперечностями між віковими потребами школярів, які посилюють у цьому віці значимість спілкування в групі ровесників, і незадоволеністю даної потреби через несформованість відповідних особистісних якостей школярів, що ускладнює

спілкування з однолітками, а також через невміння підлітків реалізувати дану потребу соціально позитивними способами.

Відтак, виходячи з теоретичного аналізу наукових джерел, дамо власне визначення поняттю „культура міжособистісних взаємин старших підлітків”. *Культуру міжособистісних взаємин старших підлітків* ми розуміємо як інтегральне утворення школяра, яке характеризує засвоєння ним моральних цінностей, норм, принципів, моделей поведінки, прийнятих у суспільстві, й здатність органічно й послідовно втілювати їх у міжособистісній взаємодії.

Визначення шляхів і методів роботи зі старшими підлітками з метою розвитку культури взаємин між ними потребує з’ясування сутності поняття „*формування культури міжособистісних взаємин*”. Термін „формувати” означає виробляти в комусь певні якості, риси характеру [39]. В. Білоусова характеризує термін „формування” не як зовнішній вплив на особистість, а як спонукання її внутрішніх потреб до інтелектуального, емоційного і духовного саморозвитку [19, с. 41]. На думку О. Кузнецової, формування культури міжособистісних взаємин передбачає зміцнення внутрішніх основ моральності особистості дитини, і на цій основі – виховання соціально доцільних зовнішніх форм її прояву [134, с. 42].

У контексті нашого дослідження *формування* розуміється як витворення у школяра соціально цінних якостей, необхідних для здійснення ефективної міжособистісної взаємодії з іншими суб’єктами соціальної групи, у якій він перебуває. Таким чином, *формування культури міжособистісних взаємин* означає вироблення у старших підлітків стійких знань, умінь і навичок, властивостей, рис характеру, які сприяють вибору оптимальних стратегій взаємодії, розвиток їх здібностей до спілкування, усунення особистісних чинників, які перешкоджають побудові взаємин із іншими.

Дослідження психологів і педагогів В. Білоусової, О. Бодальова, М. Вейта, В. Куніциної, В. М’ясищева, Л. Новикової, Н. Щуркової свідчать, що джерелом розвитку особистості є діяльність, а також ті взаємини, які складаються на її основі [17; 22; 38; 137; 183; 194, с. 60; 285]. В. М’ясищев, зокрема, вказує на те,

що сама по собі діяльність може виявитися нейтральним процесом для формування основних психічних якостей особистості, якщо між її учасниками не організовані взаємини співтворчості, взаємодопомоги, якщо в процесі діяльності не відбувається провокування таких взаємин, які спонукають до моральних учинків [183, с. 97].

Діяльність у психолого-педагогічній літературі [158, с. 341-342; 187, с. 146; 202, с. 76; 242] визначається як специфічний вид активності людини, спрямований на творче перетворення й удосконалення дійсності та самої себе. Включення підлітків у діяльність сприяє набуттю ними морального досвіду поведінки у міжособистісних взаєминах, визначенню свого місця в колективі, забезпечує реалізацію конкретних цілей, зміцнює контакти школярів, сприяє удосконаленню їх взаємин.

Сприятливі умови задля розв'язання завдань формування культури міжособистісних взаємин школярів створюються у *позаурочній діяльності*. Позаурочна діяльність, як доводить О. Столяренко, є чинником великого виховного потенціалу, умовою всебічного розвитку особистості, ефективним засобом оптимізації взаємин в учнівському середовищі [248].

Позаурочний час – час, вільний від уроків [39, с. 833]. *Позаурочною діяльністю* вважаються організовані, цілеспрямовані заняття з учнями, які проводяться школою у позаурочний час, для розширення і поглиблення їхніх знань, умінь і навичок, розвитку їх самостійності, індивідуальних здібностей, а також з метою задоволення їх інтересів та забезпечення активного і розумного дозвілля [223].

Позаурочна виховна діяльність містить арсенал засобів, методів, прийомів, які забезпечують процес формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків. Імовірно, що у спільній діяльності проявляється певне ставлення школярів до ровесників або ж відповідне ставлення формується у процесі такої діяльності. Включення вихованця у різні види позаурочної діяльності (навчально-пізнавальної, ціннісно-орієнтаційної, організаторської, соціально-комунікативної, трудової, громадсько корисної тощо), що слугує засобом і сферою

самоствердження особистості, розвитку її індивідуальності, породження й утвердження у неї почуття самоцінності, значимості, формування поважного ставлення до неї однолітків, педагоги І. Бех, В. Білоусова, М. Вейт, В. Воронов, К. Дорошенко, Н. Заячківська, Т. Зюзіна, С. Карпенчук, В. Киричок, О. Киричук, І. Кравченко, М. Красовицький, В. Лозовцева, Н. Мойсеюк, А. Мудрик, М. Рибаківа, О. Столяренко, А. Фоміна, Н. Хамська, І. Харламов, В. Штифурак, Н. Щуркова та інші вважають вагомим чинником у вихованні в школяра позитивного ставлення до себе й до інших, у формуванні етичних умінь, навичок поведінки у взаєминах із іншими [11, с. 48; 17; 19; 38; 47; 77; 92; 99; 109; 111; 113; 128; 130; 149, с. 85; 175; 181, с. 75; 235; 248; 268; 271; 272, с. 301; 283; 286].

Особливі виховні можливості, на переконання дослідників, має спільна колективна діяльність, яка повинна бути значимою і привабливою для більшості вихованців, спрямованою на задоволення їхніх потреб, відповідати можливостям включених у неї школярів і передбачати успіх спільної діяльності для всіх учасників і кожного зокрема. Так С. Карпенчук наголошує, що „у процесі різнопланової діяльності школярів закріплюються знання, формуються вміння, навички, звичні норми поведінки, створюються умови для внутрішньокolleктивних відносин, укорінення елементів морального етикету” [109, с. 101].

За переконанням Н. Щуркової, у процесі такої діяльності відбувається оснащення школяра етичним досвідом; набуваються відповідні етичні вміння; формуються стійкі реактивні риси, які складають характер людини; породжується структура особистісних цінностей; формується усвідомлення самоцінності власної особистості [286, с. 19]. З огляду на це, вважатимемо, що удосконалення взаємин старших підлітків потребує урізноманітнення змісту спільної діяльності школярів.

Виходячи із теоретичного аналізу наукових джерел, стверджуватимемо, що *формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків* передбачає системну діяльність учителів, батьків, школярів, інших суб'єктів виховної діяльності щодо створення у позаурочний час оптимальних умов для задоволення

потреби школярів у самореалізації, самоствердженні у взаєминах із іншими, розвитку позитивної самооцінки й оцінки інших, включення їх у активну пізнавальну діяльність із оволодіння знаннями про сутність, способи прояву культури взаємин, вироблення відповідних поглядів, переконань, почуттів, формування умінь, навичок, звичок поведінки, розвиток вольових зусиль щодо дотримання культури взаємин.

Узагальнюючи викладене, зазначимо, що культура міжособистісних взаємин характеризується діалектичною єдністю внутрішньої та зовнішньої моральності особистості й забезпечує емоційно-позитивні взаємини між людьми, сприяє їх взаєморозумінню, співпраці; є одним із шляхів досягнення людського благополуччя, розвитку особистості, ствердження її самоцінності. Зовнішні форми культури взаємин (поведінка, манери, емоційні реакції, форма і стиль спілкування, вербальне і невербальне мовлення) виступають як засіб прояву людиною її моральної сутності, є віддзеркаленням її внутрішніх якостей, потреби виявити у міжособистісній поведінці свою людяність.

Висновки до першого розділу

1. Аналіз вітчизняної та зарубіжної філософської, соціально-психологічної та педагогічної літератури щодо культури міжособистісних взаємин засвідчує, що даний феномен у гуманітарних науках представлений як такий, який характеризує здатність індивіда адаптуватися до вимог соціуму, встановлювати продуктивні взаємини з іншими, виявляти творчість, оригінальність, пластичність у ситуаціях взаємодії й забезпечує емоційно-позитивні взаємини між людьми, сприяє їх взаєморозумінню, співпраці, є засобом саморозвитку особистості, ствердження її самоцінності. Культура міжособистісних взаємин містить певний комплекс загальнокультурних знань, ідей, ціннісних уявлень, умінь і навичок, здатність до

прогнозування ситуацій, самоконтроль, саморегуляцію поведінки, дотримання етикетних форм поведінки, культури спілкування, культури мовлення і поведінки.

2. Історичний аналіз стану розробленості проблеми у вітчизняній і зарубіжній педагогічній науці засвідчив, що зміст і характер культури взаємин, методи її виховання визначалися особливостями суспільно-політичного устрою суспільства, а також рівнем його соціально-економічного розвитку. Попри те, у вченні про культуру людських взаємин ми визначили спільну основу, до якої кожен новий період історії вносив певні риси, доповнював чи дещо видозмінював специфічними поглядами, новими ідеями: гуманний характер взаємин, повага до людини, дотримання у взаєминах християнських цінностей.

3. Психолого-педагогічна структура культури міжособистісних взаємин представлена органічно взаємопов'язаними і взаємозумовлюючими компонентами: когнітивним, який включає знання норм, правил міжособистісних взаємин, культури поведінки і спілкування; емоційно-мотиваційним, який характеризується комплексом моральних почуттів, емоцій, прагненням до їх позитивного прояву в міжособистісних взаєминах; діяльнісно-практичним, який віддзеркалює ступінь сформованості у школярів умінь і навичок конструктивної міжособистісної взаємодії, й регулятивним, що включає переконання, оцінювання, ступінь розвитку в підлітків навичок саморегуляції й самоконтролю.

4. Теоретичне узагальнення праць, у яких розкриваються особливості міжособистісних взаємин старших підлітків із однолітками та дорослими у позаурочний час, свідчить про властиві поведінці школярів старшого підліткового віку конфліктність, відсутність досвіду саморегуляції, умінь етичної міжособистісної взаємодії, викривлені форми самоствердження. Розв'язання означених проблем потребує зміни у підлітків морально-етичних критеріїв оцінки ровесників і їх поведінки, підвищення рівня їх етичних знань, вироблення відповідних поглядів, переконань, почуттів, формування умінь, навичок, звичок поведінки, розвиток вольових зусиль щодо дотримання культури взаємин.

Розробка теоретичних засад формування культури міжособистісних взаємин є основою для здійснення експериментального дослідження, спрямованого на

розкриття змісту, форм і методів виховання культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності.

РОЗДІЛ 2

МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МІЖСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Теоретичний аналіз наукових праць дозволив обґрунтувати основні шляхи й умови вдосконалення виховного процесу з формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків, визначити програму дослідно-експериментальної роботи, конкретизувати напрямки роботи.

На основі визначених критеріїв і показників з допомогою підібраних методик і методів діагностичного вивчення було встановлено рівні сформованості культури міжособистісних взаємин у школярів. Попри те здійснений аналіз змісту виховної роботи у загальноосвітніх школах дозволив розкрити суперечності між актуальними потребами старших підлітків і реальним станом організації їх позаурочної діяльності, виявити недостатній рівень відповідної роботи з боку педагогів із розвитку культури міжособистісних взаємин школярів.

Програма формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків здійснювалася за кількома напрямами: цілеспрямована організація позаурочної діяльності старших підлітків із метою розширення їх моральних знань і накопичення досвіду етичної поведінки; організація методичної роботи з учителями задля підвищення їхньої компетентності щодо виховання культури взаємин старших підлітків; робота з батьками щодо розвитку їх педагогічної культури та з метою гуманізації взаємин із дітьми у сім'ї; підготовка майбутніх учителів до організації педагогічного процесу з формування культури міжособистісних взаємин у підлітковому середовищі.

У процесі дослідно-експериментальної роботи перевірялася розроблена нами модель організації позаурочної діяльності, структурними компонентами якої визначено: мету, завдання, принципи, зміст, види діяльності, форми й методи роботи, результат.

Для узагальнення результатів дослідження було здійснено порівняльну оцінку рівнів розвитку культури взаємин старших підлітків у експериментальних і

контрольних групах, а також перевірено достовірність даних із допомогою статистичних критеріїв: λ -критерію Колмогорова-Смирнова та ϕ^* -кутового перетворення Фішера.

Висновки до другого розділу

Результати експериментальної роботи, яка здійснювалася згідно розробленої моделі формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності, дають підстави для наступних висновків:

1. У результаті теоретичного аналізу виділено критерії й показники сформованості культури міжособистісних взаємин старших підлітків: повнота, глибина осмислення і міцність знань (знання норм, цінностей взаємин; розуміння сутності поняття „культура взаємин”; знання про способи її виявлення у взаєминах; ступінь оперування моральними поняттями); зміст, спрямованість, стійкість мотивів; характер емоцій (усвідомлення необхідності втілення культури у щоденних взаєминах; прагнення до виявлення моральних дій у взаєминах; характер емоційного сприйняття суб’єктів взаємин; мотивація дій у ситуаціях взаємодії); ступінь розвитку вмінь і навичок поведінки, їх стійкість (дотримання загальноприйнятих правил поведінки у взаєминах з іншими; негативне ставлення до проявів антикультури у взаєминах інших; активність у налагодженні позитивних взаємин; наявність етичних аспектів поведінки у конфліктних ситуаціях взаємодії); ступінь розвитку саморегуляції й контролю поведінки (об’єктивне оцінювання себе, інших і ситуації; передбачення розвитку ситуації взаємин, наслідків поведінки; здатність робити свідомий етичний вибір на основі сформованих оцінних еталонів; саморегуляція емоцій, станів, почуттів, поведінки).

Відповідно до критеріїв і показників виділено чотири рівні сформованості культури міжособистісних взаємин старших підлітків: активно-творчий, рефлексивно-пасивний, ситуативний і негативно-активний.

2. Результати констатувального експерименту засвідчили недостатній рівень сформованості у старших підлітків компонентів культури міжособистісних взаємин, що впливає на якість їх спілкування, знижує продуктивність їхньої діяльності. Школярам бракує моральних знань про норми, правила взаємин, у багатьох із них недостатньо розвинені навички саморегуляції емоцій, що виражається у неконтрольованих діях, учинках, не завжди коректних висловлюваннях; у них не досить сформовані вміння планувати й організувати різні форми спілкування; вони не завжди здатні уникати конфліктних ситуацій чи ефективно їх розв'язувати. У взаєминах із іншими переважає мотивація, яка визначається ситуацією, необов'язковістю дотримання культури взаємин із добре знайомими суб'єктами взаємин, із тими, хто викликає зневагу чи проявляє неповагу.

Аналіз виховної практики загальноосвітніх шкіл щодо процесу формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків засвідчує об'єктивну спрямованість виховання; залучення школярів до діяльності у репродуктивному статусі; відсутність цілеспрямованої роботи щодо виховання у них культури взаємин; переважання словесних методів виховання; невключеність частини школярів у спільну колективну діяльність; скерованість форм позаурочної діяльності на предметну діяльність, а не на взаємодію вихованців, їх співпрацю. Виявлені недоліки стали передумовою для спеціальної організації позаурочної діяльності, спрямованої на отримання школярами знань про сутність, способи прояву культури взаємин, вироблення відповідних почуттів, поглядів, переконань, практичного формування умінь, навичок, звичок поведінки, розвиток здібностей до прояву вольових зусиль щодо дотримання норм поведінки.

3. Вирішення завдань формувального експерименту передбачало насичення змісту позаурочної діяльності школярів соціально-корисними, ціннісно-орієнтованими видами діяльності, які сприяють кооперації, колективній співпраці,

взаєморозумінню, налагоджують взаємодію вихованців, взаємопідтримку, сприяють їх самоствердженню, самореалізації, розвитку і саморозвитку їх особистісних позицій, а також включало організацію і проведення системи занять із педагогами та батьками. Упровадження факультативного курсу для старших підлітків „Культура взаємин”, етично-дискусійної студії, системи ігор етичного спрямування; організація різних видів спільної позаурочної діяльності школярів сприяли розвитку в них когнітивної сфери, виробленню позитивної мотивації, формуванню вмінь і навичок культури міжособистісних взаємин.

4. Заняття семінару-практикуму для педагогів „Оптимізація міжособистісних взаємин у підлітковому колективі” й педагогічного практикуму для батьків „Батьки і дитина: гармонізація взаємин” сприяли підвищенню у них педагогічних знань, виробленню вмінь організовувати взаємодію із дітьми старшого підліткового віку. Істотного значення при цьому надавалося формам і методам роботи, спрямованим на формування у педагогів і батьків практичного досвіду: взаємообмін думками, розв’язування педагогічних задач, виконання вправ, пошук оптимальних стратегій виховання дітей.

Проведені по завершенню формувального експерименту вимірювання засвідчили ефективність розробленої нами методики та доцільність упровадження у позаурочну діяльність визначених форм і методів роботи.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення й наукове вирішення актуальної проблеми формування у старших підлітків культури міжособистісних взаємин, що виявляється у розкритті змістовно-методичних засад організації позаурочної діяльності дітей старшого підліткового віку як результативного засобу формування у них культури міжособистісних взаємин. Результати наукового пошуку підтвердили основні положення гіпотези та дали підстави для таких висновків.

1. Розвиток в Україні демократичних процесів актуалізує розробку проблеми виховання особистості, здатної до конструктивної, соціально позитивної поведінки у різноманітних соціальних контактах. Аналіз психолого-педагогічної літератури і вивчення сучасного стану виховання культури міжособистісних взаємин у загальноосвітніх навчальних закладах засвідчує об'єктивну потребу в розробці умов, змісту й засобів формування цього інтегрального утворення у школярів старшого підліткового віку. Основою для удосконалення взаємин старших підлітків, виявлення і розвитку їх індивідуальності, породження й утвердження почуття самоцінності, значимості, формування поважного ставлення до них однолітків є позаурочна діяльність.

Дослідження історичного аспекту проблеми вказало, що специфіка людського існування потребувала від людини дотримання етичних норм взаємодії, правил співжиття, прояву певних якостей, і засвідчило підпорядкованість змісту і характеру виховання культури взаємин дітей суспільно-політичним, соціально-економічним та організаційно-педагогічним чинникам розвитку суспільства: дотримання порядку і миру в общині у первісному суспільстві; культивування людинолюбства у дохристиянській культурі; дотримання у взаєминах християнських цінностей та виховання лицарської поведінки в епоху середньовіччя; побудова взаємин на основі поваги до людини в період Відродження; виховання якостей джентльмена та лицаря-козака в період буржуазних революцій та доби козаччини в Україні;

проголошення свободи й рівності, гуманізму і добра в людських взаєминах у період боротьби за народність освіти (XIX ст.); християнське ставлення до людини та формування навичок соціальної взаємодії у шуканнях педагогів початку XX ст.; виховання гуманних взаємин у кінці XX ст.

2. Конкретизовано сутність і запропоновано визначення поняття „культура міжособистісних взаємин старших підлітків”. Його зміст тлумачиться як інтегральне утворення старшого підлітка, що характеризує рівень засвоєння ним моральних норм, цінностей, моделей поведінки, прийнятих у суспільстві, та здатність органічно й послідовно втілювати їх у міжособистісній взаємодії. Обґрунтовано структуру культури міжособистісних взаємин старших підлітків, яка включає когнітивний, емоційно-мотиваційний, діяльнісно-практичний і регулятивний компоненти, що перебувають у єдності, системності, утворюючи тим самим певну цілісність.

3. На основі аналізу теоретичних та методичних праць з'ясовано, що взаєминам старших підлітків із дорослими й однолітками властиві конфліктність, дисгармонійність, нестабільність, підвищена критичність, відсутність діалогічності та рівноправності, проблеми статусу, гендерної взаємодії, використання негативних форм самоствердження, що пов'язані із недостатнім рівнем сформованості у школярів культури міжособистісних взаємин, недосконалою організацією їх позаурочної діяльності, яка є засобом і сферою самоствердження, самореалізації вихованців, задоволення їхніх інтересів, розвитку можливостей і здібностей.

4. Відповідно до структури розроблено критерії розвитку культури міжособистісних взаємин старших підлітків, виділено чотири рівні її сформованості (активно-творчий, рефлексивно-пасивний, ситуативний і негативно-активний) й виявлено підліткові групи, які відповідають узагальненим характеристикам кожного рівня. За результатами констатувального експерименту, 53,6 % школярів мали ситуативний і негативно-активний рівні сформованості культури взаємин, що пояснюється недостатнім розвитком у них навичок саморегуляції емоцій, дій, учинків, невмінням обирати позитивні форми

спілкування із однолітками, уникати конфліктних ситуацій чи ефективно їх розв'язувати.

5. Розроблено, теоретично обґрунтовано й практично перевірено модель формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності, структурні компоненти якої (мета, завдання, принципи, зміст, види позаурочної діяльності, форми, методи, результати роботи) характеризуються цілісністю, взаємозв'язком, взаємодією, скерованістю на розв'язання проблеми формування у старших підлітків культури міжособистісних взаємин. Запропонована модель містить систему форм та методів, які спрямовані на реалізацію соціально цінних потреб особистості школяра (задоволення потреби у спілкуванні, взаємодії, розкриття кожним вихованцем своїх можливостей, здібностей), здійснюють комплексний вплив на когнітивну, емоційно-мотиваційну, діяльнісно-практичну й регулятивну сфери особистості підлітка та передбачають теоретико-методичну і практичну підготовку вчителів і батьків.

Розроблена експериментальна модель забезпечила зростання культури взаємин старших підлітків, сприяла позитивним змінам у свідомості й поведінці школярів, розвитку в них навичок творчої конструктивної міжособистісної взаємодії, що підтверджено результатами формувального експерименту. Зафіксовано динаміку збільшення кількості старших підлітків експериментальних груп із активно-творчим рівнем сформованості культури взаємин з 16,0 % до 30,4 %, з рефлексивно-пасивним рівнем – з 30,4 % до 41,6 % та зниження чисельності учнів із ситуативним і негативно-активним рівнями сформованості відповідно з 35,2 % до 21,6 % та з 18,4 % до 6,4 %. У контрольних групах істотних кількісних і якісних змін не відбулося.

6. Підготовлено й упроваджено в практику роботи загальноосвітніх навчальних закладів методичні рекомендації для вчителів, зокрема щодо використання у позаурочній діяльності таких форм роботи, як факультативний курс „Культура взаємин”, Клуб журналістів школи, етично-дискусійна студія, система ділових ігор етичного спрямування, різні форми співпраці батьків і дітей, що сприяли розвитку когнітивної сфери старших підлітків, виробленню у них

позитивної мотивації, формуванню вмінь і навичок конструктивної взаємодії, саморегуляції, самоконтролю поведінки у взаєминах із іншими. Створено методичний посібник для вчителів і студентів „Підготовка майбутніх учителів до формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків”.

Проведене дослідження не вичерпує багатогранності теоретичних і практичних пошуків розв’язання проблеми. Подальшої розробки потребує удосконалення у сьогоденні системи форм, методів і засобів позаурочної виховної діяльності; дослідження проблеми виховання у позаурочній діяльності культури взаємин учнів різних вікових груп. Потребує також вивчення підготовка вчителів до формування культури взаємин школярів, проблема гармонізації взаємин